

УДК 378.147:808.5

DOI: 10.12958/2227-2844-2020-2(333)-1-138-146

Мордовцева Наталія Валеріївна,

кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри
філологічних дисциплін ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка», м. Старобільськ, Україна.

mordovcevanv@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1827-9404>

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО НАВЧАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Нові орієнтири освітньої системи, вже безпосереднє життя Нової української школи, сфери духовного виробництва вимагають підвищення професійно-педагогічної культури вчителя, що виявляється в аксіологічному, технологічному й особистісно-творчому компонентах. Загальною, професійною культурою освіченої особистості є мовна культура. Особливо актуальною в цьому контексті є проблема мовленнєвої культури вчителя, насамперед початкової школи, яку слід закладати й удосконалювати на етапі його професійного становлення, в період навчання у закладах вищої освіти.

Майбутній фахівець має досконало володіти технікою мовлення, вміти добирати мовностилістичні засоби відповідно до мети й умов спілкування; сприймати, відтворювати готові та створювати нові тексти; володіти прийомами підготовки і виголошення публічного виступу; застосовувати фахову українську термінологію в різноманітних комунікативних ситуаціях; користуватися загальномовними та спеціальними словниками тощо.

Проблематика культури мовлення має багатовікову історію, сучасний динамічний розвиток і тісно пов'язана з такими питаннями як культура, мова, діалог. Теоретичні основи їх вивчення формувалися в різних напрямках філософської, лінгвістичної, культурологічної та психолого-педагогічної думки.

Філософськими і культурологічними аспектами проблеми культури мовлення з'явилися теорії, що обґрунтовують діалогічність буття, значимість і цінність людського Я, взаємозв'язок мови і мислення (А. Арнольд, М. Бахтін, В. Библер, М. Каган, Платон, С. Пуфендорф, Сократ та ін.). Лінгвістичний аспект проблеми представлений в дослідженнях Н. Бабич, Г. Винокура, Б. Головіна, Т. Ладиженської, М. Львова, В. Онищука, Н. Пашківської, М. Пентиліюк, Д. Розенталя, Л. Скворцова, О. Текучова, Л. Ткаченко та ін., що пропонують різні

підходи до визначення сутності терміна «культура мовлення». Деякі аспекти з проблеми формування й удосконалення мовної та мовленнєвої культури особистості порушені у дослідженнях таких науковців: З. Бакум, І. Білодіда, А. Богуш, М. Вашуленка, Є. Голобородько, Н. Голуб, О. Горошкіної, Н. Дикої, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюха, О. Караман, А. Коваль, Л. Мацько, В. Мельничайка, М. Пилинського, О. Пономаріва, В. Русанівського та ін. Теоретико-методичні аспекти лінгводидактичної підготовки майбутніх фахівців початкової школи розкрито в дослідженнях В. Бадер, Н. Бібік, І. Богданової, В. Вітюк, А. Коломієць, О. Савченко, О. Співаковського, Т. Стамбульської, О. Хорошковської та ін.

Оцінюючи вагомий внесок учених-лінгвістів, педагогів-практиків у розвиток теорії і практики культури мови і мовлення, проблему навчання культури мовлення майбутніх вчителів початкових класів досліджено не системно, немає чітких лінгводидактичних умов, за яких би мовлення вчителя відзначалось високим рівнем освіченості. Тому **мету нашої роботи** вбачаємо у теоретичному описі питання навчання культури мовлення майбутніх учителів початкових класів під час реформування мовної освіти в Україні.

Логічним для дослідження буде наведення декілька відомих визначень щодо терміна «культура мовлення», щоб з'ясувати наскільки мовознавці є єдиними в тлумаченні цієї категорії. А також на основі поданих понять спробуємо охарактеризувати яким має бути мовлення майбутнього вчителя початкових класів, щоб бути взірцем для молодшого школяра у його навчанні в загальноосвітньому закладі.

Протягом останніх десятиліть над питаннями культури мови та мовлення в Україні працювали Н. Бабич, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, М. Ілляш, А. Коваль, М. Пентилюк, О. Потебня, І. Синиця, В. Сухомлинський та ін. Теоретичні основи культури мовлення як науки розробляли російські вчені І. Білодід, В. Виноградов, Б. Головін та ін. У науковій літературі терміни «культура мовлення» та «культура мови» не ототожнюються. Не всі мовознавці їх розрізняють і виокремлюють. Такі погляди науковців залежать від розмежування чи ототожнення термінів «мова» – «мовлення». Так, скажімо, В. Фон Гумбольдт розглядав мову як носія інформації, тоді як через мовлення реалізується мовний потенціал.

У «Словнику-довіднику з української лінгводидактики» за редакцією М. Пентилюк, термін «культура мовлення» подається як дотримання літературних норм вимови, наголошення, слововживання, побудови словосполучень, речень, текстів, нормативність усного й писемного мовлення, що полягає в його правильності, точності, ясності, чистоті, логічності, доречності, виразності, а також у різноманітності граматичних конструкцій, багатстві словника, дотриманні в писемному мовленні орфографічних і пунктуаційних норм. Робота з К.м. супроводжує весь процес навчання мови в школі, що передбачено чинними програмами (Словник-довідник, 2015, с. 131).

Б. Головін подає три семантичних аспекти культури мовлення: 1) сукупність і система комунікативних якостей мовлення; 2) вчення про сукупність і систему комунікативних якостей мовлення; 3) галузь лінгвістичних знань про культуру мови як сукупність і систему її комунікативних ознак (Головін, 1988, с. 6–7).

І. Кравцова та Л. Шпачук визначають культуру мовлення як дотримання сталих мовних норм усної і писемної літературної мови, а також свідоме, невимушене, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети, характеру й умов спілкування (Кравцова, 2013, с. 6).

Н. Бабич у науковому виданні «Культура фахового мовлення» зазначає, що «основними комунікативними ознаками культури мовлення є: правильність, точність, логічність, багатство (різноманітність), чистота, доречність, достатність (поняття кількості мовлення), виразність, емоційність. Звичайно, всі ці ознаки об'єднуються поняттям правильність, бо залежать від того, порушено чи не порушено у мовленні (не в загальнонародному, а в індивідуальному) правила: організації мовної системи, логіки чи психології, естетики чи етики і т.ін. Отже, культура мовлення – це й культура мислення та культура суспільних (соціальних) і духовних стосунків людини» (Бабич, 2006, с. 38).

Лінгвістичні дослідження визначення терміна «культура мовлення» показує, що серед лінгвістів немає єдиної точки зору на даний феномен. Але всі вони вважають, що культура мовлення – це вміння правильно говорити і писати, а також вміння використовувати слова і вирази відповідно до цілей і ситуацією спілкування. Найбільш відповідає суті нашого дослідження визначення «культури мовлення» та його основних ознак запропоноване В. Пасинок, де дослідниця подає три основні значення цього терміна: 1) система певних ознак і властивостей мовлення, що свідчить про його комунікативну досконалість; 2) сукупність знань, умінь і навичок людини, що забезпечують доцільність застосування засобів мовлення з метою впливу на слухачів, чи учасників спілкування; 3) як галузь лінгвістичних знань про культуру мовлення, як сукупності та системи її комунікативних ознак і якостей. Автор тлумачить культуру мовлення як систему наукових знань та практичних навичок, оволодіння якими забезпечує ефективність комунікативного впливу мовця на адресата – індивідуального або колективного (Пасинок, 2012, с. 5–60).

Спираючись на подані визначення, а також на аналіз різних педагогічних джерел, можна говорити про традиційно усталені комунікативні якості культури мовлення загалом, і вчителя зокрема – це правильність, змістовність, доречність, достатність, логічність, точність, ясність, стислість, простота та емоційна виразність, образність, барвистість, благозвучність, чистота, емоційність, поліфункціональність тощо. Серед аспектів вияву культури мовлення можна виділити естетичність: використання експресивно-стилістичних засобів мови, які

роблять мовлення багатим і виразним; комунікативну доцільність: недостатньо правильно говорити та писати, треба ще вміти вживати слова та вирази відповідно до комунікативної ситуації.

Узагальнивши думки вчених-філологів і приєднавшись до думки філолога-науковця Г. Янковської, яка у своєму посібнику «Українська мова для юристів», Київ: КНТ, 2011. 390 с. чітко визначає три, на її думку, основні ознаки культури мовлення, це: точність (критерій культури мовлення, що полягає у вмінні мовця добирати слова та словосполучення, які відповідають змісту та меті висловлювання); доречність (критерій культури мовлення, який полягає у вмінні мовця будувати висловлювання відповідно до ситуації та мети спілкування, особливостей адресата мовлення); логічність (критерій культури мовлення, який полягає у вмінні мовця забезпечувати змістові зв'язки між словами у реченні та реченнями в тексті). Цілком погоджуємось із зазначеними аспектами і в свою чергу наголошуємо, що основними ознаками культури мовлення є правильність і змістовність, які доповнюються критеріями зрозумілості мовлення (точність, доречність, логічність) та критеріями краси мовлення (чистота, виразність, багатство).

Культура мовлення вчителя має забезпечити: 1) правильність професійного висловлювання, пов'язану з дотриманням мовної норми на фонетичному, лексичному, граматичному, словотворчому, стилістичному рівнях; 2) точність формулювань (тобто сувору відповідність між словом і тим поняттям, яке цим словом позначається), оскільки поняття «точність» включає два аспекти: точність у відображенні дій і точність висловлення думки у слові (Коваль, 1978, с. 239); 3) чистоту мовлення, тобто відсутність у ньому елементів, не пов'язаних з нормами літературної мови: штампів, смислово-неповнозначних слів (власне, власне кажучи, певним чином, фактично та ін.), діалектизмів, просторічних слів, а також слів і словосполучень, у яких допускаються помилки інтерферентного характеру, зумовлені впливом інших мов на українське мовлення студентів (Окуневич, 2003, с. 76).

І. Кравцова та Л. Шпачук виділяють такі структурні особливості мовлення вчителя:

а) тривалість мовлення. Вона залежить від його жанрової належності (урок, бесіда, доповідь, повідомлення, лекція, промова тощо) і визначається тим, хто говорить, на основі комунікативної інтенції (спрямованості), теми і ситуації спілкування;

б) горизонтальне членування – розміщення всіх частин виступу, змісту занять; організація матеріалу за певною системою, що створює відчуття логічної стрункості й динамічності мовлення, допомагає спрямовувати думку аудиторії в потрібному напрямі;

в) вертикальне членування – підпорядкованість частин тексту за значущістю. Ідеться про те, що окремі підтеми головної частини

включають певну кількість смислових сегментів, які з різною ефективністю доносять інформацію до адресата;

г) використання тропів – вживання слів і висловів у переносному значенні (метафор, порівнянь, метонімії), коли у свідомості промовця і слухачів їх пряме і переносне значення є найважливішим засобом створення виразності мовлення;

г) використання риторичних і стилістичних фігур (звертання, запитання, ствердження, заперечення, оклики, умовчання, повтори, антитеза, градація, плеоназм, паралелізм, анаколуф, еліпсис, інверсія, анафора, епіфора тощо). Це підсилює виразність і експресивність мовлення, силу його впливу на адресата, дозволяє уникнути одноманітності висловлювання.

Культура мовлення вчителя – це його авторитет, знак належності до шанованої в усі часи професії; це дисципліна, не тільки професійно, а й етично орієнтована: вчителю аморально припускатися помилок у власному мовленні; він мовленнєва особистість і комунікативний лідер; він є взірцем для наслідування дітей, мовленнєвим прикладом для дорослих-батьків. І якщо культура мовлення – принципова характеристика загальної культури людини, то культура мовлення вчителя – це характеристика загальної культури, стану і соціальних перспектив нації і соціалізації дитини (Кравцова, 2013, с. 7).

Отже, утвердження нових ідей, загальних положень початкової школи зумовлює удосконалення мовної підготовки майбутніх учителів під час їх навчання у закладах вищої освіти шляхом використання засобів, ефективних підходів і технологій формування їхньої готовності використовувати норми усного і писемного спілкування в різних професійних ситуаціях.

Виходячи з теоретичних положень щодо формування у майбутніх учителів початкових класів культури мовлення, можна підкреслити, що професійне володіння мовою, як в усній, так і в письмовій формах, важливо для вчителів всіх ступенів, але для вчителя початкової ланки це вміння набуває особливої значущості. В силу того, що на етапі початкового навчання мовна самостійність молодших школярів невелика, культура мовлення для вчителя набуває надзвичайно великого значення. Розвиненість і культура мовлення вчителя початкових класів не тільки служить найважливішим показником духовного багатства педагога, культури його мислення, але одночасно є могутнім засобом формування особистості учня. Якість викладання залежить безпосередньо від ступеня професійної підготовки вчителя, його інтелектуальних властивостей, культури мовлення.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у розробці методичної системи навчання культури мовлення майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти.

Список використаної літератури

1. Головин Б. Н. Основы культуры речи: учеб. для вузов по спец. «Рус. яз. и лит.». 2-е изд., испр. М.: Высш. шк., 1988. 320 с.
2. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. К.: Вища школа, 1978. С. 41–45.
3. Кравцова І. А. Основы культуры і техніки мовлення: навчальний посібник / І. А. Кравцова, Л. Р. Шпачук. Кривий Ріг: КП ДВНЗ «КНУ», 2013. 294 с.
4. Культура фахового мовлення: навчальний посібник / за ред. Н. Д. Бабич. Чернівці: Книги – XXI, 2006. 496 с.
5. Окуневич Т. Г. Культура мовлення майбутнього вчителя-словесника в умовах українсько-російської двомовності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Херсон, 2003. 224 с.
6. Пасинок В. Г. Основы культуры мовлення: навч. посіб. К.: «Видавництво «Центр учбової літератури», 2012. 184 с.
7. Словник-довідник з української лінгводидактики: навч. посіб. / кол. авторів; за ред. М. І. Пентилюк. К.: Ленвіт, 2015. 320 с.

References

1. Holovyn, B. N. (1988). *Osnovy kultury rechy* [Fundamentals of speech culture]. 2nd ed., rev. M.: Vyssh. shk. [in Russian].
2. Koval, A. P. (1978). *Praktychna stylistyka suchasnoi ukrainskoi movy* [Practical stylistics of current Ukrainian language]. (pp. 41-45). K.: Vishcha shkola [in Ukrainian].
3. Kravtsova, I. A. & Shpachuk, L. R. (2013). *Osnovy kultury i tekhniky movlennia* [Fundamentals of culture and technology]. Kriviy Rig: KPI DVNZ «KNU» [in Ukrainian].
4. Babich, N. D. (Eds.). (2006). *Kultura fakhovoho movlennia* [Culture of the Fakhovian Movement]. Chernivtsi: Knyhy – XXI [in Ukrainian].
5. Okunevych, T. G. (2003). *Kultura movlennia maibutnoho vchytelia-slovesnyka v umovakh ukrainsko-rosiiskoi dvomovnosti* [The culture of the maybutnian reader-literary writer in the minds of the Ukrainian-Russian dual-mindedness]. *Candidate's thesis*. Kherson [in Ukrainian].
6. Pasynok, V. H. (2012). *Osnovy kultury movlennia* [Foundations of the culture of the Molenia]. K.: «Vydavnytstvo «Tsentр uchbovoi literatury» [in Ukrainian].
7. Pentilyuk, M. I. (Eds.). (2015). *Slovyk-dovidnyk z ukrainskoi linhvodydaktyky* [Vocabulary-dictionary from Ukrainian language training]. K.: Lenvit [in Ukrainian].

Мордовцева Н. В. Теоретичні підходи до навчання культури мовлення майбутніх учителів початкових класів

У теоретичній розвідці з актуального питання сьогодення як навчання культури мовлення майбутніх учителів початкових класів зроблено спробу теоретично описати деякі відомі погляди, визначення науковців-лінгвістів щодо зазначеного терміна, з'ясувати наскільки мовознавці є єдиними в тлумаченні цієї категорії. А також на основі поданих понять автором охарактеризовано яким має бути мовлення майбутнього вчителя початкових класів, щоб бути взірцем для молодшого школяра у його навчанні в загальноосвітньому закладі.

Аналіз різних педагогічних джерел дає можливість говорити про традиційно усталені комунікативні якості культури мовлення загалом, і вчителя зокрема – це правильність, змістовність, доречність, достатність, логічність, точність, ясність, стислість, простота та емоційна виразність, образність, барвистість, благозвучність, чистота, емоційність, поліфункціональність тощо. Серед аспектів вияву культури мовлення виділяємо естетичність: використання експресивно-стилістичних засобів мови, які роблять мовлення багатим і виразним; комунікативну доцільність: недостатньо правильно говорити та писати, треба ще вміти вживати слова та вирази відповідно до комунікативної ситуації.

Зауважено, що культуру мовлення вчителя має забезпечити: правильність професійного висловлювання, пов'язану з дотриманням мовної норми на фонетичному, лексичному, граматичному, словотворчому, стилістичному рівнях; точність формулювань (тобто сувору відповідність між словом і тим поняттям, яке цим словом позначається), оскільки поняття «точність» включає два аспекти: точність у відображенні дій і точність висловлення думки у слові; чистоту мовлення, тобто відсутність у ньому елементів, не пов'язаних з нормами літературної мови: штампів, смислово-неповнозначних слів (власне, власне кажучи, певним чином, фактично та ін.), діалектизмів, просторічних слів, а також слів і словосполучень, у яких допускаються помилки інтерферентного характеру, зумовлені впливом інших мов на українське мовлення студентів.

Ключові слова: культура мовлення, майбутній учитель початкових класів, комунікативні якості мовлення, мовні норми, мовна підготовка студента.

Мордовцева Н. В. Теоретические подходы к культуре речи будущих учителей начальных классов

В теоретической статье по актуальному вопросу сегодняшнего дня как обучение культуры речи будущих учителей начальных классов сделана попытка описать некоторые известные взгляды, определения учёных-лингвистов по данному термину, выяснить насколько языковеды являются единственными в толковании этой категории. А также на основе представленных понятий автором охарактеризовано какой должна быть речь будущего учителя начальных классов, чтобы быть образцом для младшего школьника в его обучении в общеобразовательном учреждении.

Анализ различных педагогических источников дает возможность говорить о традиционно устоявшихся коммуникативных качествах культуры речи в общем и учителя в частности – это правильность, содержательность, уместность, достаточность, логичность, точность, ясность, краткость, простота и эмоциональная выразительность, образность, красочность, благозвучие, чистота, эмоциональность, полифункциональность и тому подобное. Среди аспектов проявления

культуры речи выделяем эстетичность: использование экспрессивно-стилистических средств языка, которые делают речь богатой и выразительной; коммуникативную целесообразность: недостаточно правильно говорить и писать, надо еще уметь употреблять слова и выражения в соответствии с коммуникативной ситуацией.

Замечено, что культуру речи учителя должна обеспечить: правильность профессионального высказывания, связанная с соблюдением языковой нормы на фонетическом, лексическом, грамматическом, словообразовательном, стилистическом уровнях; точность формулировок (то есть строгое соответствие между словом и тем понятием, которое этим словом обозначается), поскольку понятие «точность» включает два аспекта: точность в отражении действий и точность выражения мысли в слове; чистоту речи, то есть отсутствие в ней элементов, не связанных с нормами литературного языка: штампов, смыслово-несамостоятельных слов (собственно, собственно говоря, определенным образом, фактически и др.), диалектизмов, просторечных слов, а также слов и словосочетаний, в которых допускаются ошибки интерферирующие характера, обусловленные влиянием других языков на украинском речи студентов.

Ключевые слова: культура речи, будущий учитель начальных классов, коммуникативные качества речи, языковые нормы, языковая подготовка студента.

Mordovtseva N. Theoretical Approaches to the Culture of Speech of Future Primary School Teachers

In a theoretical article on the current issue of how to teach the culture of speech of future primary school teachers, an attempt is made to describe some well-known views, definitions of linguistic scholars by this term, to find out how linguists are the only ones in the interpretation of this category. And also on the basis of the concepts presented, the author characterizes what the speech of the future primary school teacher should be in order to be a model for a younger student in his education in a general educational institution.

Analysis of various pedagogical sources makes it possible to talk about the traditionally established communicative qualities of speech culture in general and teachers in particular - this is correctness, richness, relevance, sufficiency, logic, accuracy, clarity, brevity, simplicity and emotional expressiveness, imagery, colorfulness, euphony, purity, emotionality, multifunctionality and the like. Among the aspects of the manifestation of the culture of speech, we highlight aesthetics: the use of expressive-stylistic means of language that make speech rich and expressive; communicative expediency: it is not enough to speak and write correctly, one must still be able to use words and expressions in accordance with the communicative situation.

It is noted that the teacher's speech culture should be ensured by: the correctness of the professional utterance associated with the observance of the language norm at the phonetic, lexical, grammatical, word-formation, stylistic

levels; the accuracy of the wording (that is, a strict correspondence between the word and the concept that is designated by this word), since the concept of “accuracy” includes two aspects: accuracy in the reflection of actions and accuracy of the expression of thought in the word; the purity of speech, that is, the absence of elements in it that are not related to the norms of the literary language: stamps, semantic-non-self-dependent words (in fact, in fact, in a certain way, in fact, etc.), dialectisms, colloquial words, as well as words and phrases, in which interfering errors are made due to the influence of other languages in the Ukrainian language of students.

Key words: speech culture, future elementary school teacher, communicative qualities of speech, language norms, student language training.

Стаття надійшла до редакції 09.01.2020 р.

Прийнято до друку 01.03.2020 р.

Рецензент – д. п. н., проф. Докучасва В. В.